

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Іван КЕДУН

(Ніжин)

Олександр МОСКАЛЕНКО

(Ніжин)

Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень

Проблема формування історичної топографії м.Ніжин потребує постійного уточнення, що об'єктивно пояснюється як малою площею археологічного вивчення території історичного ядра міста і його колишніх передмість, так і його неодноразовою перебудовою в різні часи. Відносно пізно почалися перші планові археологічні дослідження в межах міста і його околиць – у 1989-1991 роках (В.П.Коваленко, Ю.М.Ситий). Ці дослідження підтвердили припущення про 1000-річний вік міста, виявивши на його території давньоруські поселення. В 1993-1995 роках до археологічного дослідження міста і прилеглих територій приєдналися співробітники Ніжинського краєзнавчого музею (О.С.Морозов). Із 2003 р. в Ніжині вже систематично проводяться охоронні археологічні роботи співробітниками Охоронної археологічної служби України, із залученням студентів-істориків НДУ імені Миколи Гоголя до цієї роботи. Проте, для встановлення реальної картини історичної топографії міста необхідні подальші дослідження.

Дана робота є лише однією зі спроб узагальнити накопичений матеріал із вищезазначеного питання за результатами якраз охоронних археологічних досліджень останніх років.

Незважаючи на заснування міста наприкінці X ст. як оборонної фортеці на берегах Остра князем Володимиром Святославовичем, формування основних топографічних домінант Ніжина відносяться до XVII-XVIII ст. коли Ніжин перебував у складі Речі Посполитої, а від середини XVII ст. у складі Російської держави. Польській уряд прагнув перетворити Ніжин на один із форпостів на Польсько-Російському порубіжжі. З цією метою в 1624 р. Ніжину для урбаністичного розвитку відвели значну площу навколишніх земель на обох берегах р.Остер. 26 березня 1625 р. король Сигізмунд III надав місту магдебурзьке право, що сприяло його заселенню і швидкому економічному зростанню. З утворенням Української козацької держави уряд гетьмана Богдана Хмельницького

продовжував політику сприяння економічному розвитку міста. Водночас, розгортається інтенсивна будівельна діяльність, формуються характерні риси топографії XVII-XVIII ст.: фортифікаційне й адміністративне ядро, квартали заможних городян навколо нього, ремісничі посади й аграрні передмістя розміщені за радіально-концентричним принципом. Викристалізувалися три основні частини історичного ядра Ніжина: Замок (ймовірно розташований на території літописного Ніжатино), Старе і Нове місто.

При розбудові міста фортеця, посади та передмістя розпланувалися і забудувалися одночасно з урахуванням особливостей рельєфу місцевості. Витримувалася й ієрархічність композиції: центр міста – Замок – розташовувався на найвищій відмітці лівого берега Остра; майже на такій же висоті розташовувалися квартали Старого або Верхнього міста, а на дещо нижчому правому березі – Нове або Нижнє місто.

У XVIII ст. остаточно визначилася радіально-променева система вулиць Старого і Нового міста. Домінантою цієї системи в Старому місті стали чотири радіально розгалужені від ядра (Замок і Соборна площа) шляхи із закріпленням їх назв за напрямками: Московська, Чернігівська, Київська і Роменська (сучасна Василівська вулиця). В Новому місті вуличними домінантами стали Московська дорога (згодом вулиця), що перетинала територію Нового міста з півдня на північ та вул. Гімназійна (нині Держинського), яка пролягла зі сходу на захід перетинаючись з першою під прямим кутом у найвищій точці цієї частини Ніжина.

Вулиці забудувалися переважно дерев'яними будівлями, хоча мали місце і муровані споруди як культового, так і цивільного призначення.

Така концепція міської топографії підтверджується археологічними матеріалами 2003-2007 років, які ілюструють різні періоди життя міста.

Матеріали пізнього середньовіччя походять з різних частин Старого міста, зокрема – вул. Московської, 10, де в ході дослідження 2003 р. в південній частині розкопу зафіксовані залишки дерев'яних балок, розташованих уздовж південної стінки розкопу на відстані 4 м від південно-східного кута розкопу. Тут зафіксовано 7 дерев'яних балок діаметром 25-35 см, довжиною 2,5-3 м. Останні розташовані горизонтально вздовж південної стінки розкопу на відстані 1-1,5 м одна від одної. Зазначені балки знаходилися на глибині 2,7-3,6 м, в шарі суглинку, причому в південній частині розкопу суглинок темного кольору залягає на глибині 2,5 м., його потужність не перевищує 70 см, над ним зафіксовано горілий шар потужністю 50 см. У темному суглинку якраз і містилися зазначені балки.

Одночасно, була зібрана колекція кераміки XVIII-XIX ст. Продовження поширення схожих балок простежено в східній стінці розкопу де зафіксована дерев'яна зрубна споруда, складена з чотирьох балок довжиною 3,7 м і висотою 1,5 м, розташована на відстані 2,4 м від південно-східного кута розкопу поряд із нею; зафіксовано ще 3 дерев'яні балки, які також горизонтально розташовані у східній стінці розкопу. На жаль, простежити зв'язок у розташуванні згаданих балок і споруди не вдалося, оскільки культурний шар між двома вказаними ділянками знищено в ході будівельних робіт

XX ст. Прирізка до зазначеного розкопу в літку 2007 р. дала змогу зафіксувати залишки дерев'яної зрубної споруди XVII ст. Під підлогою цієї споруди зафіксований культурний шар XII ст., який являв собою прошарок чорного кольору. Також наявність культурного шару XII ст. зафіксована в межах вулиць Богдана Хмельницького, Московської, Василівської, Гоголя та території міського ринку. Можна зробити висновок про розташування тут історичного центру Ніжина вже з періоду Давньої Русі. Проте, варто зауважити, що лише майбутні археологічні дослідження в межах кордонів Старого міста, допоможуть точно локалізувати межі давньоруського поселення, визначити його площу й остаточно підтвердити або заперечити його міський характер у зазначений період.

Чисельні фрагменти пізньосередньовічної кераміки знайдені на вул. Подвойського, Червоноармійській, Червоноказачій, на території сучасного міського ринку (де розташовувався Замок), на вул. Овдіївській.

На вул. Подвойського роботи, на жаль, не принесли очікуваних результатів, оскільки контури розкопу майже повністю наклалися на культурний шар, знищений у ході будівельних робіт XX ст. Глибина залягання материка 2,8-3 м. У ході зачисток зібрані фрагменти кераміки XVIII ст. По вул. Гоголя, яка є вуличною домікантою в західній частині Старого міста, в ході охоронних робіт зібрана колекція матеріалів XVIII-XIX ст.

Охоронні роботи на вул. Гоголя дозволили простежити характер культурних нашарувань на площі 40 м². На вказаній ділянці виявлено кераміку XVIII ст. – це фрагменти стінок і вінець темно-сірого кольору, деякі з них декоровані лінійним, хвилястим орнаментом, а також зубчастим штампом геометричного характеру.

Значна кількість кераміки ремісничого інвентарю й індивідуальних знахідок засвідчує інтенсивний розвиток ремесла в Ніжині XVII-XVIII ст., інтенсивний процес формування його топографічної структури.

На даному етапі археологічні дослідження підтверджують загальну картину розвитку міста за якою історичний центр або «старе місто» розташовувалось в межах вулиць Подвойського, Інтернаціональної, Червона Гребля, Богдана Хмельницького, Шевченка та Гребінки.

Загальною проблемою археологічних досліджень більшості ділянок на території міста є високий рівень ґрунтових вод, які часто заважають досліджувати шари давньоруського періоду, – останній, зазвичай, опиняється нижче їх рівня. До того ж, давньоруський культурний шар перекритий нашаруваннями XVII-XVIII ст. Також досить часто давньоруський шар повністю знищено в ході перепланування XIX-XX ст.